

ANMÆLDELSER

**Richard Sennett:
Det fleksible
menneske.
Højbjerg: Forlaget
Hovedland, 1999
(192 s.)**

Jeg er en uforsonlig modstander af ny-liberalismen og den fleksible kapitalisme som kulturel orden. Et samfund kan ikke regeres alene på baggrund af økonomi.

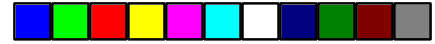
Sådan formulerer den amerikanske sociolog Richard Sennett i et interview til Bjarke Møller bragt i Information den 4. december 1998 sit udgangspunkt for at skrive bogen: *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. Nu er bogen oversat til dansk og udgivet på forlaget Hovedland med titlen: *Det fleksible menneske, eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*.

Richard Sennetts bog er velskrevet, oversættelsen virke flydende og naturlig. Grundlæggende er der tale om en civilisationskritik, hvor forskellige former for tids- og arbejdsorganisation gøres til genstand for kritisk diskussion. Selvom Sennett skriver ud fra en amerikansk virkelighed, rammer hans betragtninger alligevel på mange måder ind i en nord-europæisk virkelighed.

Bogen er et nyt og nødvendigt supplement til diskussionen af fleksible produktionsregimers marginalisering af lavtuddannede lønmodtagere i forbindelse med compu-

terteknologiens anvendelse inden for produktion og service. Sennett tager dog primært fat om konsekvenserne af det fleksible regime for middelklassen, de højere uddannede lønmodtagergrupper og de selvstændige erhvervsdrivende. Han inddrager den del af befolkningen, der har for lidt tid, for meget arbejde og er underlagt karriererbelastning og frakoblet de små fællesskaber og familien. Han påpeger, at den fleksible måde at indrette tiden og arbejdet på ikke blot har en positiv, men også en negativ side, som ændrer vores adfærd, sociale integration og nedbryder vores personlighed.

I første kapitel introduceres hele problemstillingen under betegnelsen "Udskridning". Sennett påpeger i forlængelse af 1980-90'ernes debat om afvikling af fordistiske og bureaukratiske produktionsformer og det rutineserede arbejde, at det fleksible regimes ansatte personificeret i Rico (computerteknologirådgiver) skal være hurtige, indstillet på konstante forandringer og risikotagning, på funktions- og tidsmæssig fleksibilitet i arbejdslivet. Organisationsledere, sociologer, politikere og andre har på stribe fremhævet, at fleksibilitet giver større frihed for den enkelte til selv at forme arbejdet og eget liv. Det er en sandhed med modifikationer, mener Sennett, idet det fleksible regime også indfører nye ordens-, kontrol- og magtformer, som i modsætning til de gamle er svære at se og dermed svære at håndtere.

Med eksemplet Rico og Jeannette, en velstående middelklassefamilie, viser Sennett, at mange mennesker er ved at miste kontrollen over egen tid og eget liv pga. arbejdslivets fleksible udformning. Sennett stiller på den baggrund spørgsmålet: Hvordan kan man forfølge langsigtede mål i økonomien, i sociale og følelsesmæssige relationer, når samfundets fleksible måde at producere og arbejde på kun interesserer sig for kortsigtede relationer og mål? Overføres Sennetts iagttagelser til en dansk sammenhæng kan der fx. sættes spørgsmålstegn ved "Det Udviklende Arbejdes" mulighed for at sikre de fysiske og mentale rammer, der er forudsætningen for et godt arbejds- og familieliv.

Sennett kritiserer, at de traditionelle organisationspyramider erstattes af hurtigt omskiftelige produktionsnetværk, der er lettere at nedbryde og omdanne. Samtidig bliver de traditionelle langvarige ansættelser erstattet af kortvarige og kontraktbaserede ansættelser. Langvarig fast ansættelse er blevet dysfunktionel for det fleksible produktionsregime. Omvendt er kortvarig ansættelse blevet dysfunktionel for Rico, fordi det ikke skaber mening i hans liv. Kortvarig ansættelse og deltid skaber usikkerhed og sårbarhed hos de ansatte og undergraver tillid, loyalitet og gensidig forpligtelse. En diskussion vi også finder hos Negt, Beck og Giddens. De egenskaber, der normalt formes over lang tid, kan ikke indfries af det fleksible regi-

me. Sennett lægger allerede her op til sin konklusion i sidste kapitel, hvor han argumenterer for, at et regime, der ikke giver mennesker en mulighed for mening med livet, ikke vil kunne overleve på længere sigt.

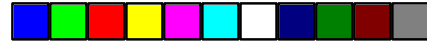
For at komme frem til denne konklusion diskuterer Sennett igennem resten af bogen forhold som rutine versus fleksibilitet, computerstyret produktion, bevidsthed og arbejdsmoral, risikotagning og fiasko i arbejdslivet. Med udgangspunkt i diskussionen af arbejdets januskarakter, henholdsvis nedbrydende og udviklende, problematiserer han opfattelsen af rutinearbejdet i kapitel 2. Hvor de sidste mange års organisations- og ledelsesteorier har begrundet øget fleksibilitet med globalisering og afskaffelse af det nedbrydende rutinearbejde, der fokuserer Sennett på rutinearbejdets dobbelthed: at være både nedbrydende og opbyggen- de for mennesker.

I dag har vi svært ved at forstå, at rutinen også kan være noget positivt, en gevinst. Men det er den iflg. Sennett, fordi den er forudsætning for mestring og kreativitet, og fordi den er en modvægt mod fleksibilitets konstante krav om nye udfordringer og omstillinger og deraf forårsaget stress. Rutinen kan nedbryde, men den kan også beskytte og skabe liv, som vi kender det fra arbejderbevægelsens kampe for arbejdsdagens længde og indhold.

Sennett udbreder diskussionsfeltet i 3. kapitel ved at

inddrage begrebet fleksibilitet, og det gør han ud fra samme dikotomi som rutinearbejdets. Fleksibilitet byggede oprindeligt på den iagttagelse, at selv om et træ kan bøje sig i vinden vil dets grene vende tilbage til deres oprindelige position. Fleksibilitet er med andre ord et udtryk for træets evne til både at give efter, tåle belastning, og rette sig op, blive restitueret. Ideelt set burde fleksibilitet og fleksibel menneskelig adfærd være præget af samme logik. At være tilpasningsdygtig over for ændrede omstændigheder uden at lade sig nedbryde af dem. I dag forsøger man at fjerne rutinen under ved at skabe mere fleksibilitet i organisationer og institutioner. Fleksibiliteten, siger Sennett, fokuserer imidlertid mest på de kræfter, der bøjer folk, og det gør den af hensyn til rationalisering og virksomhedernes rentabilitet. Når det er tilfældet erstattes rutinen med fleksibilitetens nedbrydning af mennesker.

Sennett retter også sin kritik mod den form for fleksibilitet, der bøjer folk, fordi den dækker over tre nye magtstrukturer: Den traditionsnedbrydende genopfindelse af virksomheder, hvor virksomhedsledere vha. Reengineering, Total Quality Management o.lign. helt og ofte kaotisk omlægger virksomheder uden hensyn til organisationens tidligere kultur og medarbejdernes livssituation; fleksibel specialisering af produktionen, der går ud på at bringe stadig flere varierede varer stadigt hurtigere frem på markedet; og

magtkoncentration uden centralisering, hvor decentralisering, samtidig med at den giver folk på lavere niveau mere indflydelse på egne handlinger, også skaber færre topledere med stadig større magt over stadig større virksomheder. Samlet kræver den nye netværksdannelse af virksomheder iflg. Sennett en ny magtcentralisering af en struktur, der ikke længe er pyramidisk overskuelig men snarere mere uoverskuelig. Den nye frihed, som indgår i opgøret med rutinen, er besnærende, men ikke reel. Der skabes ikke frihed for begrænsning.

Sennett konkretiserer i kapitel 4 de bevidstheds-mæssige konsekvenser ved indførelsen af fleksible og højteknologiske produktioner. Det er iøjnefaldende, at i det computerstyrede og brugervenlige Bostonbageri, som han også undersøgte 25 år tidligere, er der blevet skabt en ny bevidsthed og arbejdsidentitet hos de ansatte. De er ikke længere stolte af arbejdet, de er ligeglade og forholder sig overfladisk til det. I det nye bageri kan alle starte produktionen ved at trykke på computerens ikoner, men ingen kan bage brød eller reparere maskinerne. De computersyrede maskiners "intelligens" har overtaget brugerne og genindført Adam Smiths mareridt om rutine og den åndløse arbejder. Den højteknologiske arbejdsplads skaber for mange et nyt ensartet arbejde, mener Sennett. Forståelsen bliver overfladisk, arbejdsidentiteten får ingen dybde, men bliver flydende og uigennemskue-

lig. Her insisterer Sennett parallelt med Negt og i modsætning til Giddens og Habermas stadig på arbejde som det afgørende for bevidsthedsdannelsen.

Indkredsning af den nye bevidsthed om arbejde fortsættes i kapitel 5, hvor Sennett inddrager de risici, som mange mennesker i dag må løbe under det fleksible regimes herredømme. Sennett påpeger, at den nye arbejdsmoral er karakteriseret ved reklamefolks glatte, overfladiske og omstillingsvillige adfærd. De succesfulde er dem, der hurtigst muligt kan vende ryggen til katastrofer og fejltagelser og undgå at blive stillet til regnskab. Dem, der udvikler sig konstant ved at balancere helt ude på kanten af kreativ destruktion, sådan som Joseph Schumpeter har formuleret det. Den fleksible organisations ustabilitet påtvinger medarbejderne behovet for at løbe risici i deres arbejde, enten som krav om nyt udviklende og udfordrende arbejde eller om at skifte job.

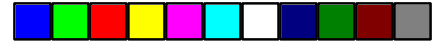
Når lærebøgerne rosede taler om risiko i den fleksible organisation, taler man i virkeligheden om, at millioner af mennesker skal leve et arbejdsliv i en konstant sårbarhedstilstand. Konstant skal man bevise sin duelighed, og konstant er man i farezonen for at blive fyret. Hermed fremsætter Sennett også en højaktuel kritik af det fleksible regimes ringeagt for midaldrende ansattes kvalifikationer og livserfaringer, der bl.a. fortæller, at det hverken er menneskeligt eller økonomisk givtigt konstant at løbe

risici.

Det fremgår af kapitel 6, at teamwork er den arbejdsmoral, der passer bedst til den fleksible økonomi. Teamwork er iflg. Sennett den fornødende overfladiskheds udtryk på gruppeplan. Sennett kritiserer forherligelsen af teamarbejdets personlige og faglige udviklingsmuligheder og de nye uigennemskuelige ledelses- og kontrolformer. Indlæring af team-spirit er indlæring i skuespilkunstens samarbejdsmasker. Hverken Webers protestantiske etik eller teamworkets arbejdsmoral med sine skjulte magt- og kontrolfunktioner og sit "forestillede" fællesskab er eftertragtelssværdig.

Fiasko i form af fyring og arbejdsløshed er ikke længere noget, der kun rammer de lavtuddannede. Den rammer under det fleksible regime alle sociale lag, hævder Sennett i kapitel 7. Selv højtuddannede IT-medarbejdere rammes af det fleksible regimes teknisk-rationelt begrundede fyringer. Sennett illustrerer denne globale udvikling ved de fyrede IBM-programmørers fortælling om årsagerne til fyringerne i 1980'erne. Deres fortælling drives frem af viljen til afklaring og mening med fyringerne. Konkluderende antyder de, at det nye fleksible marked havde et betydeligt ansvar for fyringerne, men hvordan skulle de gøre et sådant system menneskeligt ansvarligt?

Dette er problematikken i sidste og afsluttende kapitel. Selv i globaliseringens epoke er virksomhedernes lokalisering ikke ligegyldig, de er og

så afhængige af lokalområdet og dets menneskelige ressourcer. Derfor handler det om at give lokalsamfundene politisk magt til "styrer" det fleksible regimes virksomheder. Dette kan efter Sennetts mening kun lade sig gøre, hvis der opbygges et "vi", dvs. nye fællesskaber, der kan presse markedskræfternes regulering af virksomhederne.

Det er min opfattelse, at Sennett har skrevet en god og inspirerende bog. Han påpeger en række kritisable forhold ved det nye fleksible regime, som det er værd at diskutere i en bredere offentlighed. Sennetts "løsning" på en række af den fleksible kapitalismes integrationsproblemer består i en fokusering på de lokale ressourcers regulering af virksomhederne. Det er imidlertid efter min mening en uklar "løsning", og hermed adskiller Sennett sig fra Marx- og Negt traditionen, hvor kampen mod disintegration og elendigørelse kræver frigørelse fra markedskræfternes "usynlige" regulering.

De i bogen diskuterede disintegrationsprocesser får ikke alene personlige konsekvenser i form af marginalisering, meningsløshed og anomi, ikke mindst for den store gruppe af ufaglærte, men får også konsekvenser for fagvægelsen, dens organisation og legitimitet. Det ville have været frugtbart at afslutte bogen med en diskussion heraf.

Tom T. Kristensen
Roskilde
Universitetscenter

Bente Halkier:
Miljø til dagligt brug? Forbrugernes erfaringer med miljøhensyn i hverdagen.
København:
Forlaget Sociologi,
1999 (320 s.)

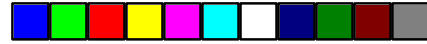
Hvor man tidligere så efter løsninger på miljøproblemer i statens reguleringer, er der siden slutningen af 1980'erne kommet stadigt større fokus på miljøkonsekvenserne af den enkeltes handlinger som forbrugere. Dette fokus ansvarliggør den enkelte - det forventes, at hver enkelt handler miljøansvarligt. Hvordan forstår og håndterer forbrugerne dette ansvar, dette forventningspres? Det er udgangspunktet for Bente Halkiers ph.d.-afhandling *Miljø til dagligt brug?* Den har allerede været genstand for fortjent interesse i dagspressen - skønt ikke alle overskrifter har været lige velvalgte. Der er tale om en velskrevet og interessant, kvalitativ analyse af *forbrugernes erfaringer med miljøhensyn i hverdagen*, som det hedder i underoverskriften.

Halkier har foretaget to afgrænsninger: For det første har hun valgt kun at interviewe unge, der fornylig er flyttet hjemmefra, ud fra den betragtning, at denne generation gennem opvækst og skolegang ikke har kunnet undgå at blive præsenteret for miljøproblematikken, og at de i forbindelse med flytningen hjemmefra har været tvunget til at overveje deres forbrugsvalg. For det andet har hun valgt at fokusere på

deres madforbrug, dog ikke således at interviewpersonernes udsagn om miljøhensyn på andre områder forbigås.

Interviewundersøgelsen tager udgangspunkt i 9 unge, som Halkier interviewer 2 gange individuelt samt 1 gang, hvor de har en venskabsgruppe med, som ofte eller ind imellem spiser sammen. I de individuelle interview har Halkier stillet åbne spørgsmål; og i gruppeinterviewene har hun søgt at begrænse sig til at introducere to temaer. Hermed har Halkier fået indsamlet et righoldigt materiale, som hun underkaster en konsekvent analyse. Et af resultaterne heraf er, at alle interviewpersoner formulerer en eller anden udgave af en norm om, at man bør købe økologiske varer. Det er dog ikke alle, der efterlever den, enten fordi de gør modstand mod den, eller fordi de i lyset af, hvad de mener at kunne gøre, prioriterer noget andet højere.

I det teoretiske afsnit kommer hun rundt om mange sociologiske teorier om senmoderniteten særlig med henblik på hverdagsliv og forbrug og tegner herigenom et facetteret billede af samtidssamfundet. I analysen af interviewmaterialet er det dog især en teori, der kommer på arbejde. Det drejer sig om en teori, om at normer ikke bare er noget vi har, men noget vi hele tiden forhandler med os selv og med andre om. Det er ikke en teori, der ofres megen plads i det teoretiske afsnit, men i analysen bliver den central, fordi interviewene kan læses som normfor-

handlinger, om hvad der skal på voksdagsordnen - som det så smukt hedder.

I gruppeinterviewene forhandler grupper, der allerede spiser og køber ind sammen om hvilke normer, der skal gælde blandt dem. Der forhandles eksempelvis om: Hvad skal veje tungest: miljøhensyn, hensynet til deres små budgetter eller hensynet til, hvor nemt og hurtigt det er at lave? Kan man stole på, at de varer, der signalerer, at de er bedre for miljøet, også er det? I de individuelle interview forhandler interviewpersonerne med sig selv om nogle af de samme spørgsmål. Miljøhensyn handler altså ikke bare om at kende en norm, at handle miljørigtigt, samt at vide hvad, der er miljørigtigt. Miljøhensyn bliver hele tiden forhandlet i forhold til andre hensyn, hvilket bl.a. producerer forandring i folks handlinger. For eksempel begyndte en af de unge at købe økologiske varer imellem interview 1 og 2 pga. de overvejelser, hun gjorde sig i interview 1.

At denne læsning af interviewene bliver central for Halkier hænger sammen med, at en af hendes forskningsinteresser er at kunne vejlede de, der laver offentlige kampagner for mere miljørigtig adfærd. Kampagner, som er rettet mod bestemte segmenter/målgrupper, vil ifølge Halkier have lille effekt og risikerer at skabe en modreaktion hos nogle, der modsætter sig belæringen. Det skyldes, at sådanne kampagner ikke tager hensyn til den forhandlingsbalance mellem

mange hensyn, der eksisterer i alle grupper og individer.

To - for mig at se interessante - forhandlinger overses dog langt hen af vejen af Halkier. Den ene er forhandlingen mellem intervieweren og interviewpersonerne. Halkier peger ganske vist på, at et interview er en samtale i metodeafsnittet, men drager kun konsekvenser af det som et interviewteknisk problem, dvs. i form af en åbne spørgsmål mv. Pointen får derimod ikke konsekvenser for analysen af interviewene. Det er vel også et bidrag til en forhandling, når intervieweren stiller et nok så åbent spørgsmål eller har en økologisk vare liggende på bordet?

Den anden forhandling er forhandlingen om, hvad der overhovedet er en miljøhensynsfuld handling. Det stilles som et praktisk problem for forskningen i indledningen, at selv eksperterne har svært at afgøre om en handling er god eller skadelig for miljøet, og at der er flere udgaver af miljøhensyn i omløb. Derfor taler hun om miljøhensyn frem for miljørigtige handlinger. Det vil sige, at Halkier fokuserer på, hvornår interviewpersonerne mener, de tager miljøhensyn. Men betyder det ikke, at vi i det daglige forhandler om, hvad vi anser for at være miljøhensyn, og at sådanne forhandlinger kunne spores i interviewene?

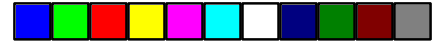
Kun et sted har jeg lagt mærke til, at Halkier i analysen markerer en distance til, hvad interviewpersonerne anser for miljøvenligt. En in-

terviewperson giver et sted udtryk for, at papirsposer er miljøvenlige i forhold til plastikposer. Halkier markerer dog blot, at hun godt ved, at det er en problematisk påstand. Hun kunne også have fundet det interessant, at denne idé er i omløb. Endvidere tages det i *Miljøhensyn til dagligt brug* for givet, at købet af økologiske varer handler om miljøhensyn. Hertil kan indvendes, at de seneste meningsmålinger siger, at flere køber økologisk af hensyn til sundheden end af hensyn til miljøet (fx Gallup i *Beltingske Tidende* den 7. april 1999). Det kunne således have været interessant, hvis Halkier også havde analyseret, hvorledes noget forhandles på plads som miljøhensyn i interviewene.

På trods af disse markeringer er der tale om en anbefalingsværdig kvalitativ undersøgelse på et område, der ellers er domineret af meningsmålinger på den ene side og den gode menings teoretiseringen på den anden.

Christian Stenbak Larsen

Sociologisk Institut,
Københavns Universitet.

**Derek Layder:
*Sociological practice
- Linking theory and
social research.*
London: Sage 1998
(191 s.)**

Udvikling af sociologisk teori og vidensopbygning hæmmes, fordi forholdet mellem teori og empirisk forskning ikke forstås godt nok. Det mener den engelske sociolog Derek Layder, der derfor har sat sig for at forklare det forhold, og hvordan man kan anvende teori på mangfoldige måder i udforskningen af socialvidenskabelige problemstillinger. Bogen er skrevet for data-tunge forskere, der ønsker at inddrage mere teori, men også for "skrivebordsteoretikere" som er villige til at søge bedre empirisk fundering af deres ideer. Layders sigte er at udvikle en metodologisk strategi, der kan modvirke opsplittningen i "empirikere" og "teoretikere". Sigtet er ambitiøst. Layder analyserer en række centrale aspekter ved det mangesidige forhold mellem teori og forskning og bruger det som afsæt til at formulere et sæt af nye metodologiske retningslinier.

*Adaptiv teori - et tilbud
om mere refleksion*

Layders syntese kalder han for "adaptiv teori". For han vil understrege, at man altid tager afsæt i på forhånd værende teori - fx modeller - samtidig med at en sådan teoretisk forudindtagethed kan modificeres af den fortløbende datagenerering og konfrontation med anden og

ny teori. Modificering eller tilpasning af teori ud fra data sker refleksivt. Teori kan eksistere som relativt selvstændige modeller, og dens tilpasning sker ikke automatisk, som om teorien var en afspjeling af empirien. Adaptiv teori tilgangen accepterer således ikke forestillingen om, at man teoriløs kan og bør generere teori ud af empirien eller forestillingen om teori som blot et spørgsmål om testning af hypoteser. Teori er en *fortløbende* del af al socialforskning. Layder udvikler derfor en række redskaber til, hvordan man kan udvikle teori i løbet af forskningsprocessen. Kongstanken er, at sociologisk teoriudvikling og vidensakkumulation bedst befordres ved at anvende både "grounded theory" og overordnet socialteori (fx Giddens, Habermas og Foucault) aktivt i socialvidenskabelig forskning. Med afsæt i teori og respekt for data sigter den adaptive tilgang mod at udvikle teori forstået som forklaringer på sociale forhold og processer. Layders tilgang er *ligeopsat* på teori og empiri og kan beskrives som post-empiricistisk og som både hermeneutisk og moderat objektivistisk.

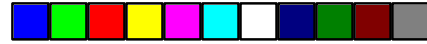
Bogen er hovedsageligt skrevet for at fremme refleksionen over, hvordan teori bruges og udvikles i samfundsforskning. Mere refleksion herover mangler nemlig, ifølge Layder, i den eksisterende metodelitteratur. En hovedpointe er således, at man kan teoretisere på en række forskellige måder, når man udforsker et bestemt

emne. Det gælder om at bruge teori aktivt og så nuanceret og mangfoldigt som muligt, for kun derved kan man udvikle teori og fremme en proces, hvor viden opbygges. Kapitel 3 - *Om at analysere data med teori for øje* - præsenterer en række måder at håndtere data på i afsnit om kodning af data, memo-writing, teori generering mv. Kapitel 5 - *Fra teori til data: at begynde at teoretisere* - handler om på forskellig vis at bruge "orienterende begreber" blandt andet ved at låne fra andre fag eller fra ens umiddelbare disciplinære teorifelt og fra skønlitteratur, samt om at genere teori i forskellige omgange.

Begreb-indikatorforholdet:

*En nøgle til at forstå
forskningsprocessen*

Særlig centralt er imidlertid kapitel 4 om forholdet mellem teoretisk begreb og de empiriske forhold, begrebet sigter på at gribe. Layder mener, at spørgsmålet om forbindelse mellem begreb og et bestemt udsnit af den sociale virkelighed ikke er blevet diskuteret godt nok i metodebøgerne. Denne begreb-indikator problemstilling er ellers væsentlig. For reflekterer man over den, kan man opnå en bedre forståelse af forbindelserne mellem teoretiske forestillinger (begreber, forståelsesrammer, typologier) og det empiriske materiale (data, information) som forestillingerne repræsenterer. Man kan få blik for en række forskellige former for teori og teoriansvendelse. Og jo bedre man kender implikationerne af

sammenhængen mellem teori og empiri, jo bedre forstår man selve forskningsprocessen.

Layder fremhæver, at problemstillingen er kompleks. For begreb-indikator forholdet knytter an til både et overflade og et underliggende aspekt ved forskningsaktiviteten. Ofte bruges der mest opmærksomhed på "overflade" niveauet i metodologiske diskussioner. For at et forskningsprojekt om "emotionelt arbejde" kan lykkes, er det selvfølgelig vigtigt at etablere forbindelse mellem et begreb som "emotionelt arbejde" (Hochschild) og specifikke empiriske indikatorer på dette fænomen. Men mere underliggende aspekter ved begreb-indikator spørgsmålet er ligeledes vigtige. De rejser således mere generelle spørgsmål om samfundets og den sociale virkeligheds karakter. Når man spørger til karakteren af den sociale virkelighed, må man også overveje, hvor adækvate og gyldige de begreber, man bruger for at fremstille bestemte aspekter af den sociale realitet, er. Ved på den måde at spørge mere grundlæggende til kvaliteten ved ens begreber, involveres mere almene spørgsmål om fx forholdet mellem aktør og struktur og mellem mikro- og makroniveauer i den pågældende analyse.

Dyb ontologi

Layder anskuer den samfundsmæssige realitet som kompleks og niveaudelt, hvilket for ham hænger sammen med en i bred forstand realistisk videnskabsteore-

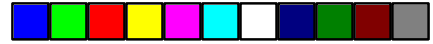
tisk orientering. Følgelig må socialvidenskabelige begrebers præcision vurderes i forhold til virkelighedens differentierede karakter. Det vil sige, at begreber kan være af forskellig type alt afhængig af, hvilke aspekter af eller niveauer i den sociale virkelighed, de befatter sig med. Nærmere bestemt foreslår Layder at skelne mellem fire typer af begreber: a) adfærdsmæssige, b) systemiske eller strukturelle, c) medierende, og d) generel teori begreber. Disse begrebstyper indgår i hver deres form for begreb-indikator forbindelse, og lægger en forskellig vægt på, hvor tætte de skal være på deltagerens egne begreber om deres gøren og liden.

Sigtet med "adfærdsbegreber" er at beskrive visse aspekter af en deltagers handling, holdninger, identitet og/eller kvaliteten af den relation, som hun eller han er involveret i. Denne form for begreb behøver ikke at være defineret af enten deltager eller observatør, men den skal i en vis udstrækning indfri kriteriet om "subjektiv adækvathed". Eksempler på denne form for begreb kan være begreber for deltagerformer (sexturist, kollega, indsat), mellem-personlige begivenheder, ansigt-til-ansigt kommunikation, selv-identitet og lignende.

"Systemiske eller strukturelle" begreber kan være begreber om reproducerede sociale relationer, praksisformer, positioner - kort sagt, rammer og kontekst for bestemte former for adfærd: bureaukrati, marked, orga-

nisationstyper. De refererer primært til historisk etablerede vilkår, der eksisterer relativt uafhængigt af de rutinemæssige sociale former, folk regelmæssigt er engagerede i. Disse socialt reproducerede vilkår knytter sig selvfølgelig til social aktivitet og subjektiv erfaring, men deres relative autonomi er af afgørende betydning for den status, vi giver de begreber, vi bruger til at analysere disse sider af samfundslivet. Deres primære henvisning er ikke til social adfærd i og for sig selv, og derfor spiller kriteriet om "subjektiv adækvathed" ikke en stor rolle i vurderingen af sådanne begreber. Deres gyldighed ligger præcist i deres evne til at indfange den sociale virkeligheds historiske, men alligevel vilkårmæssige (objektive) dimensioner.

'Medierende' begreber peger til både mere subjektive og intersubjektive (adfærdsbegreber) og 'objektive', systemiske aspekter (strukturbegreber) ved den sociale virkelighed. Eksempelvis henviser begreber som 'karriere' eller 'emotional labour' begge til noget subjektivt erfaringsmæssigt og til nogle organisatoriske kontekster (arbejdsmarkedsforhold) for disse erfaringer og handlinger. En anden form for medierende begreber peger på bestemte typer af sociale aktører, der forvalter strategiske positioner således, at de medierer virkningerne af det sociale livs systemiske aspekter. Ledere i virksomheder, kritikere, agenter, arbejdsgivere og andre former for professionelle er, qua deres

autoritets- eller indflydelsesrige positioner, typisk involveret i sådanne medierings-situationer. Medierende begreber henviser både til systemiske aspekter - situation og kontekst - og til bestemte aspekter af deres adfærd såsom holdninger og engagement, der i betydelig grad reflekterer (og til tider transformerer) de systemiske aspekter. Det er derfor vigtigt, at både kriteriet om subjektiv adækvathed og analytisk eller objektiv adækvathed spiller en rolle, når man skal vurdere sådanne begrebsduelighed.

'Generel teori' henviser til den sociale virkelighed og praksis om end i abstrakt og indirekte forstand. Layder understreger, at overordnet socialteori har sin berettigelse og sine frugtbare muligheder i udforskningen af bestemte problemstillinger. Generel teori kan give struktur på ens empiriske forskningsfelt eller forklare nogle generelle aspekter ved den studerede praksis. Den form for teori beskriver, hvad der kendetegner social aktivitet og sociale institutioner generelt, men også forbindelserne mellem det sociale livs forskellige elementer og niveauer. Den er således ikke metateori. Men man kan ikke på nogen klar måde empirisk teste aksiomer og antagelser i teorier som eksempelvis teorien om den kommunikative handling (Habermas) eller strukturationsteorien (Giddens). For de fænomener, disse teorier omhandler, kan ikke altid udskilles empirisk og gøres målbare.

Ud fra en sådan begrebs-

analyse tilråder Layder, at man overvejer hvilke typer af begreber, man arbejder med i sin forskning. Det gælder om at anerkende de forskellige former for teoretiske greber, der udfylder forskellige funktioner og refererer til distinkte virkelighedslag. Men alle kan de bidrage i udforskningen af bestemte problemstillinger. I forlængelse heraf understreger Layder også, at teori - forstået som en teoretiseren med henblik på at skabe forståelse af og forklaring på social aktivitet - er en kreativ og fortløbende proces. Metodebørgernes faseopdelinger er i bedste fald pædagogiske for-simplinger, i værste fald blokerende i forhold til vidensudvikling. Teori er andet og mere end testning af hypoteser eller begreber, som vokser ud af data.

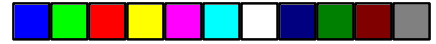
For megen flad teori

Layder slår et slag for en moderat objektivisme. Det objektiverende observatørperspektiv er nødvendigt, fordi social kontekst ikke kan forstås alene ud fra aktørernes egne deltagerkategorier - vi må fastholde forskellen og netop dermed samspillet mellem det sociale livs objektive og subjektive/intersubjektive fænomener. Ud fra den pointe giver Layder en passant et kritisk stød til diskursteorier, strukturationsteori, figurationssociologi og interaktionisme. Disse teorier griber ikke, eller ikke i tilstrækkelig grad, dybden og den tætte kompleksitet i den samfundsmæssige realitet. Kort sagt, de er blot overfladiske.

Layder vil fastholde, at systemfænomener og handlings- eller adfærdsfænomener har hver deres distinkte karakter. Gør man ikke det, kan man heller ikke undersøge, hvordan social kontekst og socialt situeret handling indvirker på hinanden. Uden at anerkende det sociale livs objektive dimensioner forstår man ikke de subjektive og intersubjektive sider tilstrækkeligt. Magt kan eksempelvis ikke erkendes ordentligt uden også at inddrage et objektiverende systemperspektiv.

Layder betoner, at medierende begreber især er interessante set ud fra adaptiv teoris synsvinkel. Det hænger sammen med, at den teoretiske tilgang er særligt optaget af forholdet mellem magt, struktur og praksis. Men den kobling af en adaptiv teoritilgang til en kritisk tilgang virker ikke på mig som så logisk tvingende - fordi man også har øje for objektive forholds betydning i udforskning af bestemte emner og spørgsmål, betyder jo ikke nødvendigvis, at det er forhold som handler om magt/herredømme, man får øje på.

Layders bog rummer mange nyttige refleksioner og bud på forskellige begreber, man kan arbejde praktisk med i forskningsprocessen. Jeg tror, at bogen kan anspore mange til nyttig refleksion over de mange spørgsmål og muligheder, der er involveret i teori og teoretiseren i forbindelse med videnskabelige undersøgelser. Layders insistensen på systemiske betragtninger

er velargumenteret og udgør et forfriskende korrektiv i dag, hvor livsverdensagtige og/eller kulturelle kategorier som betydning, mening, diskurs, identitet (køn?) mm. flyder i en lind strøm. Og der kan være perspektiv i hans opgør med at se struktur og handling som to sider af *samme* sag, da handling ikke bare er handling. Handling/adfærd varierer *faktisk* med hensyn til hvor (re)produktiv eller skabende den er. Det ved de fleste jo selvfølgelig allerede, og netop derfor gælder det om at udvikle teori, der beskriver og forklarer dette forhold. Layders udvikling af en adaptiv teori-tilgang med pointeret interesse for medierende begreber, altså processer og aktører der formidler og transformerer mellem livsverden og systemverden, tilbyder sig her som en lovende strategi.

Poul Poder Pedersen
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

**Pierre Bourdieu:
*Den maskuline
dominans.*
København:
Tiderne skifter
1999 (167 s.)**

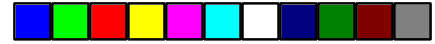
Den maskuline dominans er en bog om kønsdominans, der umiddelbart vækker mindelser om 70'ernes store fortælling om patriarkatet: mændenes universelle herredømme og kønskampens uforsonlighed. Og som alle store fortællinger er den forførelsesrig i sin generaliserende forenkling af meget komplekse fænomener. I bestræbelsen på at forstå kønsdominansens logik forfægtes et generelt, entydigt og i sin grundstruktur bestandigt billede af maskulinitet og feminitet. Det vil jeg vende tilbage til.

Først til bogens substans. Den her antydede generaliserende forenkling etableres ikke på bekostning af en analyse af den samfundsmæssige kompleksitet, der kendetegner kønsrelationerne - tværtimod læses og forstås de gennem Bourdieus overordnede magtopsik - dominansrelationerne - forholdet mellem de dominerede og de dominerende, og de sociale strukturer og symbolske former, der opretholder og reproducerer disse relationer - og det er dette der gør bogen til spændende læsning. Som Bourdieu siger i indledningen til *Den maskuline dominans*, er det ham en kilde til stadig undren, at det, han kalder doxaens paradoks, at verdensorden i det store hele bliver respekteret, og at de mest utålelige eksistensvilkår

kan fremstå som værende acceptable eller endog naturlige, kan fortsætte uantastet. Han ser mandsdominansen og "den måde hvorpå den påtvinges og udholdes som eksemplet par excellence på denne paradoksale underkastelse". Det er granskningen af mekanismerne bag denne paradoksale underkastelse, som Bourdieu giver sig i kast med i bogen.

Den maskuline dominans refererer hos Bourdieu til mændenes universelt anerkendte forrang, som oprettholdes gennem en dominansens logik, der udfolder sig som objektive sociale og symbolske strukturer, som indskrives i og forfægtes af sociale institutioner, som leves og støttes af såvel de dominerede som de dominerende og som inkorporeres i kroppene, som ubevidste dispositioner. Indsigten i dominansens logik henter Bourdieu i sin analyse af det kabylske samfund, og første del af bogen er en fremstilling af det kabylske samfunds seksuelle kosmologi, en fremstilling som i store træk er identisk med artiklen af samme navn fra 1990 (Publiceret i *Actes de la recherche en sciences sociale*, 83 og 84).

Baggrunden for denne fremgangsmåde er flerfoldig. Dels mener Bourdieu, at i og med, at vi selv er en del af den genstand vi vil undersøge, at vi selv har inkorporeret den maskuline ordens strukturer, er det nødvendigt at lægge en strategi for "at bryde med det bedrageriske bekendtskabsforhold, der forener os med vores egen

tradition" (s. 9). Her kan analysen af et fremmed og eksotisk samfund fungere som en form for laboratorieforsøg (s.12). Dels mener han, at en analyse af dette samfund, som helt er organiseret efter et androcentrisk princip, kan tjene som redskab for et socioanalytisk arbejde med vores androcentriske ubevidste, som en objektiv arkæologi over det ubevidste, der muliggør en objektivisering af det ubevidstes kategorier. For det kabylske samfund er ikke kun fremmed og eksotisk, det er også fortroligt og velkendt i og med, at den kulturelle tradition, der er bevaret her, kan ses som en paradigmatiske realisering af hele middelhavsområdets tradition, som også er en del af hele det europæiske kulturområde.

Det kabylske samfund er gennemsyret af en seksualiseret kosmologi, der tager udgangspunkt i den socialiserede krops seksuelle topologi, og som udstrækkes til opdeling af aktiviteter, egen-skaber og ting efter den hierarkiserede modtilling mellem det maskuline og det feminine gennem et system af specifikke modsætninger: høj/lav, hård/blød, passiv/aktiv, udenfor/indenfor tør/fugtig, lys/mørk, for/bag etc. Disse modsætninger knyttes gennem en homologirelation til den hierarkiserede modsætning mellem det feminine og det maskuline. De indgår med deres seksuelle konnotationer i tanke-skemaer, der anvendes universelt, og som danner grundlag for indsættelse af forskelle i objektiviteten, for-

skelle der naturaliseres ved at indsættes i et system af forskelle, der tilsyneladende alle er lige naturlige. På denne måde indskrives kønshierarkiet og differentieringen mellem kønnene i tingene, i erkendelsesmåder og i den sociale orden. Det sker på en måde, der får disse til at fremstå naturlige, som begrundet i naturlige, biologiske forhold og ikke som social konstruktion af dominans. Men en afgørende betingelse for den maskuline dominans' permanens og universelle karakter er, at differentieringen og hierarkiet gennem dette perceptions- og erkendelsessystem også indskrives i kroppene, i kropsholdninger, i bevægelser, i kropslige reaktioner og i kropsligt formidlede følelsesmæssige udtryk. Men ikke nok med det. Den praktiske konstruktion af kropsliggørelsen sker på en måde, der skjuler for de implicerede, at de deltager i en dominans- og underordningsproces, gennem det Bourdieu kaldet den symbolske vold:

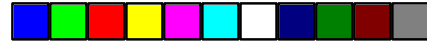
Den symbolske vold institueres ved hjælp af den tilslutning, den dominerede ikke kan undgå at give den dominerende (...) den dominerede tilslutter sig dominansen, når de skemaer, den dominerede sætter i værk for at opfatte og vurdere sig selv eller for at opdage og vurdere de dominerende modsætninger (høj/lav, maskulin/feminin, hvid/sort osv.), er

resultat af de således naturaliserede klassificeringer, den dominerede som socialt væsen selv er resultat af (s. 49).

Med andre ord: de dominerede bidrager aktivt til deres egen dominerende gennem de erkendelses- og anerkendelseakter, der er en stiltiende accept af de begrænsninger, dominansen instituerer. Det er vigtig for at forstå rækkevidden af den symbolske vold, at være klar over, at de skemaer - for opfattelse, vurdering og handling - som der tales om, er karakteriseret ved, at de går forud for bevidsthedens beslutninger og viljens kontrol.

Den kabylske analyse tjener til identificering af de komplekse mekanismer, der indgår i institueringen og den stadige geninstitutionering af den maskuline dominans gennem den sociale og symbolske konstruktion af hierarki og differentiering. Den er både er socialt forankret og formidlet gennem de samfundsmæssige institutioner, indskrevet i kroppene og i forståelses-erkendelses- og klassificeringsformerne og "administreret" af den symbolske vold.

Det er disse indsigter, der danner grundlag for det udkast til en teori om kønsdominans, som fremstilles i *Den maskuline dominans*. Det er Bourdieus opfattelse, at de strukturer, der ligger til grund for den androcentriske kosmologi, overlever delvist og i sprængt form i vort samfunds kognitive, kropslige og sociale struktu-

rer, og derfor kan indsigten i dominansens logik, som analysen af det kabylske samfund giver, være en ledetråd for analysen af dagens kønsdominansstrukturer.

Dette prøver Bourdieu at demonstrere i anden del af bogen, hvor han diskuterer elementer af dominansrelationerne mellem kønnene i dag og trækker linien fra den kabylske dominanslogik ind over dagens samfund - hovedsagligt gennem en fortolkende læsning af feministiske analyser og litteratur. De træk, der diskuteres, er således velkendte fra talrige feministiske analyser, men får ind imellem en sproglig prægnans, hentet fra den konsekvente anvendelse af mandsdominansens optik. Bourdieu taler eksempelvis om maskuliniteten som adelsmærke, et udtryk, der dækker det fænomen, at der er opgaver, mænd ikke kan nedlade sig til, fordi de er socialt mindreværdige, uden at miste deres adelsrettigheder eller omvendt, samme opgaver bliver ædle og vanskelige, når de udføres af mænd (s. 79). Bourdieu taler desuden om den feminine væren som væren-perciperet - et udtryk, der dækker over, at den kvindelige krop uophørligt er udsat for en objektivisering, der bevirkes af den andens blik og tale og som har den virkning, at den hensætter kvinder i en permanent tilstand af kropslig usikkerhed eller rettere sagt af symbolsk afhængighed (s. 86). Men udover sådanne perler er det småt med nye indsigter og analytiske ledetråde i bogens anden del.

Måske hænger det sammen med forsøget på at videreføre det kabylske dominansbegreb, så at sige uantastet. Dette får som konsekvens, at diskussionen holdes på et generelt niveau - kønnenes habitus udspilles i det sociale rum - den sexuelle kosmologi udfordres ikke af den moderne verdens komplekse differentiering - som i Bourdieus forståelse ses i autonome felter, med hver deres positionelle kampe - ej heller af de positionelle kampe, der går på tværs af felter og som forekommer særligt interessante, når det gælder køn. Som antydet indledningvist forbliver maskulinitet og femininitet faste og entydige størrelser, som ikke kan indfange de ambivalenser, dissonancer, opløsning og overskridelser, som også karakteriserer den måde kvinder og mænd indgår i mandlige og kvindelige positioner på i dag - og som får betydning for forståelsen af maskulinitet og femininitet idag.

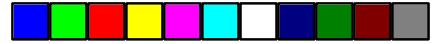
Men på trods af dette er der er to vigtige pejlemærker i Bourdies opfattelse af kønsdominansen, der kan tjene som inspiration i opbygningen af et moderne kønsmagtsbegreb. Det ene er hans radikale konstruktivisme. For ham er ikke blot køn, forstået som socialt køn, men også det biologiske køn, dets seksuelle og reproduktive former en konstruktion - en radikalisme, der signalerer behov for dybtgående forandringer, fordi den implicerer det kropslige. Det er desuden en opfattelse, der indebærer en relationel for-

ståelse. De to køn eksisterer kun relationelt: De er hver især resultatet af en teoretisk og praktisk konstruktion, der tjener til at skelne mellem dem og som er nødvendig for at frembringe dem som socialt differentierede kroppe i forhold til det modsatte køn. Det andet er hans opfattelse af kroppens betydning som bærer af doxaen, af kønsdominansens naturaliserede fortolknings- og differentieringsskemaer, der er nedlagt som dispositioner og som bestandigt kan aktiveres gennem den symbolske vold.

Det er en vigtig pointe, at indskrivningen af dominansen i kroppen er forandringens træge element og begrundelsen for, at en ændring af dominansstrukturerne ifølge Bourdieu ikke kan ske som bevidstgørelse eller som performativ handling:

Det er fuldstændigt illusorisk at tro, at den symbolske vold kan besejres alene med bevidsthedens og viljens våben, for dens virkninger og betingelserne for dens virkningsfuldhed er varigt indskrevet i kroppens inderste i form af dispositioner (s. 54).

Den måde, hvorpå de dominerede kan bryde den symbolske vold og deres meddelagtighed med de dominerende, er gennem en radikal transformation af de sociale produktionsbetingelser for de dispositioner, der bringer de dominerede til at anlægge

de dominerendes synspunkter på sig selv og de dominerende. Det er en transformationsprocess, der gennem politisk handling skal nedbryde dominansforholdet mellem kvinder og mænd i familien, i skolen, i arbejdets verden og i medierne.

Det er en meget læseværdig og meget inspirerende bog, som ud over at bidrage til den teoretiske diskussion om køn også fortjener at få en udbredelse, der kan give genlyd i den hensygnende offentlige debat om køn og magt.

Til slut skal nævnes, at den danske udgave er forsynet med en letlæst og nyttig introduktion til Bourdieu af Carsten Sestoft.

Lis Højgaard

Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Jacob Dahl Rendtorff: *Bioetik og Ret. Kroppen mellem person og ting.* København: Gyldendal, Filosofi. 1999 (498 s.)

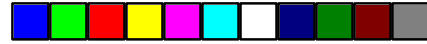
Bogen *Bioetik og Ret* præsenterer sig som en etisk og retsfilosofisk undersøgelse af bioetikens grundlag samt retsfilosofiske og retspraktiske konsekvenser. Udgangspunktet for bogen er de muligheder for modifikation af den menneskelige organisme, som bioteknologien allerede praktiserer og de mulig-

heder, der vil være virkelighed inden for få år. Man behøver blot at åbne sin søndagsavis for at se, at den fagre verden er en realitet. Amerikanske fotomodeller kan sælge deres æg som ægdonorer for 30.000 US dollars. Hvad der er forbudt for danske kvinder, der vil være ægdonorer i Danmark, kan omgås ved at rejse til USA. Ægdonor er måske så meget sagt. "Ægproducent" og "æghandler" er mere betegnende, når befrugtede eller ubefrugtede æg gøres til genstand for køb og salg. Det samme gælder i princippet andre former for organer, kropsdele eller væv. Donorbegrebet indebærer, at ægget eller andre organer gives væk som en gave, dvs. ifølge et gaveprincip, der er i modstrid med køb og salg. Her ses i en æggeskal den problematik, som *Bioetik og Ret* behandler.

Jacob Dahl Rendtorffs bog kommer vidt omkring. Den vil undersøge bioetikken, dvs. det etiske grundlag for handlinger og modifikation af den menneskelige organisme. Den vil undersøge grundlaget for bioretten, dvs. de retsfilosofiske principper for retslig regulering af alle de former for kropsmodifikation, der nu er mulige eller er mulige på kortere eller længere sigt. Bogen vil samtidig give en oversigt over den retslige situation i en række syd- og nordeuropæiske lande og for EU som helhed. Derudover præsenterer den et blik over kroppens retshistorie fra romerret, over naturretten til den moderne retsfilosofi. De mere

konkrete bioetiske problemstillinger, der behandles i bogen, rækker fra forskningsetik, forplantningsteknologi, genteknologi, embryoteknologi, organtransplantation til eutanasi.

Jacob Dahl Rendtorffs diskussion af kroppens etiske status er centreret omkring spørgsmålet, om kroppen hører til personen eller er en ting. Forfatteren tager udgangspunkt i Mouniers personalisme og i diskussionen af forholdet mellem den konkret inkarnerede person og kroppen som en biologisk ting. Denne diskussion findes i bogens første to kapitler: "Biorettens grundlag" og "Kroppens retshistorie". Kernen i diskussionen er som sagt, om kroppen kun er en ting, eller om den tilhører personen og dermed i juridisk forstand er en retsperson eller tilhører retspersonen. Hvis kroppen er en ting, har den status af "tingenes retsstatus" og kan behandles som ejendom lige som alle andre ting. Man kan i det tilfælde disponere over den eller dens dele ifølge normale egenomsrettigheder. Hvis den tilhører personen, er den og alle dens dele en ukrænkelig del af personens konstitutive grundlag og kan derfor ikke behandles som ting eller gøres til genstand for de retlige og andre dispositioner, som man man foretager med ting. Måske udgør den en retfærdighedssfære i sig selv på grund af dens principielle sårbarhed. Jacob Dahl Rendtorff placerer kroppen mellem "person" og "ting". Den får en mellemstatus. Kroppen er på den ene side

en del af den menneskelige person og på den anden side kan den anskues som en del af naturen eller som en livløsting. Forfatteren vil ikke se kroppen udelukkende som et udtryk for personen, eftersom udskilt genetisk materiale, organer, sæd og kropsvæv ikke længere kan siges at være en del af personen, men kan behandles som ting. Det gælder dog ikke befrugtede og ubefrugtede menneskelige æg, der allerede er tildelt en selvstændig juridisk status. Spørgsmålet er, hvor grænsen går mellem "person", "mellemting" og "ting", og den etiske og juridiske argumentation for denne grænse.

Forfatterens løsning, der består i at tildele kroppen denne mellemstatus, kan ikke siges at være fuldt tilfredsstillende. På den ene side er der en "personkrop", så er der en "krop mellem person og ting" og så er der en "tingskrop" eller "kropsdele som ting" (visse organer og materiale). Men "kroppen mellem person og ting" er så at sige udspændt mellem personen og tingen i juridisk forstand, og denne mellemting får, når det kommer til stykket, ingen selvstændig status i Jacob Dahl Rendtorffs fremstilling. Problemet ligger i, at de kropsetiske og kropsjuridiske traditioner, som forfatteren forholder sig til, ikke er i stand til en differentiering i forholdet mellem person og ting. Kort sagt er forfatterens problem, at hverken romerretten, den kristelige tradition eller de fænomenologiske analyser har redskaberne til en krop-

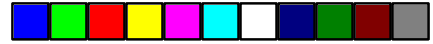
etik og kropsret, der er på højde med den biomedicinske teknologiske potentialer. De fænomenologiske perspektiver fra Merleau-Ponty forbliver inden for en abstrakt og poetisk kropslighedsfilosofi, der først skal fortolkes, omformes og konkretiseres gennem flere led. Over for denne kropspoetik står Foucaults kyniske syn på den disciplinerede krop som omdrejningspunktet for biomagterne. Endelig har man konkrete personer, der ønsker helbredelse, børn eller livsforlængelse (koste hvad det vil), videnskabspersoner, der ønsker resultater, og en stat, der skal kontrollere sundhedsudgifterne i en næsten umulig prioritering.

Forfatteren opererer med en form for "materiel" kropsetik, funderet i kroppens skrøbelighed, dens ukrænkelighed og dens krav om retfærdighed i et kommunitaristisk perspektiv. Dette perspektiv skal således medieres i en juridisk retfærdighedsbetragtning, hvor retfærdighed ses som en mediering mellem ekstremer, der omfatter det enkelte kropslige tilfælde, de involverede parter og situationens specielle karakter. Dette ser meget fornuftigt ud, men hvordan afgøre konkrete tilfælde og konkrete konfliktsituationer?

Denne diskussion viser, at de kropsetiske, kropsetiske og retslige aspekter er så tæt sammenvævede, at det er svært at skille dem ad. Forfatteren ender med at foreslå en blanding af nytteetik, pligtetik og situationsetik i en pragmatisk beslutningssi-

tuation. Dette er de etiske og juridiske principper, han anvender i gennemgangen af de etiske og juridiske problemstillinger i diskussionen af forskningsetikken, forplantningsetikken og de øvrige områder. Forfatterens gennemgang af de dilemmaer, der stiller sig på stort set samtlige bioteknologiske områder, er klar og engagerende. Men hans løsningsforslag skal nok vække modsigelse. Somme tider synes de unødvendigt restriktive, som i diskussionen af forplantningsteknologi. Her vil han kun tillade fertilitetsteknologi, når barnløshed skyldes en biologisk defekt. Og han henviser til et begreb om kroppens naturlige balance, dvs. et begreb som forekommer fundamentalistisk.

Titlen *Bioetik og Ret* peger ikke specielt mod sociologiens felt. Eet af udgangspunkterne er ganske vist Foucaults vision om biomagten og de nye disciplinerings teknikker, et andet Habermas' visioner om en tingsliggørelse af den menneskelige krop. Der er også en kort diskussion af andre sociologer, således Giddens og Becks bidrag til diskussionen af risikosamfundet. Alligevel vil jeg påstå, at bogen repræsenterer eet af de vigtigste bidrag til dansk sociologi i de senere år. Det skyldes, at bogen på prægnant måde tematiserer den sociale krops status i det moderne og senmoderne samfund. Det skyldes også, at den på en så eksplicit måde tematiserer de etiske spørgsmål, ikke alene i forhold til bioteknologisk kropsmodifikation, men også i forhold til

den biologiske organisme og sociale krop. I modsætning til halvhjertede henvisninger til etik, som den postmoderne sociologi opererer med, forsøger Jacob Dahl Rendtorff at klargøre sit grundlag. De felter, som behandles, drejer sig om liv og død. Det er temaer, der ikke så nemt kan forbigåes som de æstetiske kropsmodifikationer, eller seksualæstetiske attituder, som er på mode, for eksempel af "cyborgs". Selvom bogen ikke behandler de senere års kropssociologiske tilgange til den samme problematik, er den fundamental for en forståelse af den ændring af den samfundsmæssige krops status, som bioteknologien er udtryk for. Og denne problematik rækker langt udover den sundhedssociologiske problematik, fordi den vedrører afgørende sociale kategorier som person, krop, rettighed, status, altsammen sociale størrelser, der allerede nu danner de mest interessante politikker, nemlig kropspolitikkerne i videste forstand. På denne baggrund er *Bioetik og Ret* en central bog i den sociologiske debat.

Søren Damkjær
Institut for Idræt,
Københavns Universitet

**Niklas Luhmann:
Tillid - en mekanisme til reduktion af social kompleksitet.
København: Hans Reitzels Forlag, 1999
(176 s.)**

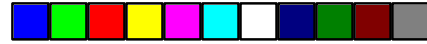
Ifølge Niklas Luhmann spiller den tillid og mistillid, vi alle udviser hinanden, afgørende sammen med det moderne samfunds kompleksitet. Tilliden reducerer nemlig kompleksiteten. Dette tema, tillid og kompleksitet, udgør kernen i den nyoversatte Luhmann-bog, som Reitzels forlag har udgivet. Men hvordan skal vi nærme forstå naturen af denne tillid og mistillid? Tillid er ikke, ifølge Luhmann, et spørgsmål om følelser, moral eller etik, men om at mennesker gennem erfaringen lærer, at det at nære tillid kan være en succesfuld måde at forholde sig til verdenen på. Tillid eller mistillid beror således på et valg!

Tillidens betydning for menneskers forholden sig til verdenen er steget i takt med, at samfundsudviklingen har borteroderet et fælles normativt eller rationelt udgangspunkt for at indgå i og samstemme sine handlinger med andre mennesker. Det enkelte menneske kan derfor ikke som tidligere forlade sig på, at andre handler og oplever verdenen på samme måde som det selv gør. Med det moderne samfunds udvidelse af mulighedsområdet for handling og oplevelse, sættes det enkelte individ over for et afgørelses-

pres. Hvordan skal det gribe ud efter verdenen, når det ikke længere kan forudsætte en fælles normativitet eller rationalitet?

Luhmann ville formulere ovenstående problem, som et spørgsmål om reduktion af kompleksitet. Kompleksitet betegner det antal muligheder, der eksisterer for oplevelse og handlen, og som grundet erosionen af en fælles fortrolig verden, har udviklet sig dramatisk i det moderne samfund. Mennesket må derfor finde en måde at reducere kompleksiteten på, hvis det ikke skal lammes af usikkerhed. Tillid er, ifølge Luhmann, en effektiv måde at håndtere forskellige situationers kompleksitet på. Ved at vise andre mennesker eller sociale systemer tillid, undlader den tillidsgivende samtidig at tage hensyn til visse udviklingsmuligheder. Han eller hun ser med andre ord på forhånd bort fra, at noget kan gå galt, for ikke at lade sig overvælde af omverdenens kompleksitet, hvad angår mulige fremtidige hændelser. Ved at se bort fra en række mulige hændelsesforløb bliver situationen dermed mere overskuelig, og der kan på denne baggrund bedre træffes et valg, hvad angår, hvorledes et givent tilbud om kommunikation skal modtages. Vælger man mistilliden, stiller man sig derimod åben overfor situationens fulde kompleksitet.

Dette kan illustreres ved følgende eksempel: En blaffer kan, når en bil stopper op, enten vise føreren tillid eller mistillid. Vælges det første, ser blafferens bort fra føre-

rens mulige ubehagelige reaktioner, når blafferen først har sat sig ind i bilen. En sådan ubehagelig situation kunne for eksempel opstå, fordi føreren læser situationen forkert, som et tilbud om sex, eller har andre forventninger, der ikke svarer til blafferenes egne. Vælger blafferen derimod at nære mistillid til føreren, stiller denne sig åben for at ting kan gå galt, og beslutningen vil blive svær at tage. Skal man løbe risikoen, fordi man aldrig ved, hvornår den næste bil stopper? Eller skal man afslå tilbuddet? Ved at vise føreren tillid, reducerer blafferen situationens kompleksitet, hvilket gør valget om imødekommelsen af førerens tilbud så meget desto lettere. Men tillid indeholder altid risikoen for at blive skuffet.

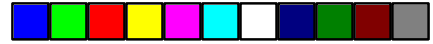
Tillid forudsætter ikke, at man kan angive, hvorledes enhver vil forholde sig hertil, om de vil vise sig tilliden værdig, om de fortjener den eller ikke. I følge Luhmann beror selve det at give tillid netop på de situationer, hvor dette på grund af manglende viden, ikke kan lade sig gøre. Tillid forlader sig derfor altid på risikoen for, at den kan blive misbrugt. Eller som Luhmann formulerer det: "Tillid er og bliver et vovestykke". Hvis ikke dette var tilfældet, ville der være tale om en fortrolig situation og det er en anden form for kompleksitetsreduktion, der, fordi verdens sociale orden er taget til i kompleksitet, bliver stadig mindre sandsynlig. Tillid er i sit væsen en risikofyldt forudydelse.

Bogen indledes med en klar præsentation af den funktionelle analyses særlige forskningsperspektiv, en fremstilling, som viser på hvilket tidligt tidspunkt, Luhmann fik formuleret sit videnskabelige afsæt. Herefter præsenteres der kapitel for kapitel en minutløs gennemgang af tillidsbegrebet i forhold til tid, fortrolighed, kompleksitet, information, personer, systemer, taktik, tillid, mistillid, beredskab og rationalitet. Gennemgangen er stringent og analytisk. Den kan måske af samme grund synes omstændelig, men de mere overordnede samfundsmæssige pointer, som f.eks. sammenhængen mellem det moderne samfunds stigende behov for tillid og den samtidige øgede risiko ved at vise den, opgives i første omgang til fordel for en grundighed, der netop skaber muligheden for mere selvstændige og empiriske analyser af tillidsforhold i det moderne samfund. Det er på denne baggrund den større betydning af værket skal ses, idet læseren præsenteres for en grundig analytisk kortlægning af tillidsbegrebet, der giver indsigt i selve substansen i de sociologiske problemstillinger, der senere er blevet taget op i forbindelse med diskussionen om risikosamfundet. Som for eksempel i Ulrich Beck og Anthony Giddens arbejder.

For eksempel rummer Luhmanns fokusering på sammenhængen mellem, hvorledes personer eller sociale systemer fremstiller sig selv og deres mulighed for at opnå tillid, mange mulig-

heder for mere konkrete analyser af det moderne samfunds tillidsforhold. Personer eller systemers selv-fremstilling spiller en stadig større rolle for, hvorledes vi vælger blandt de muligheder, der gives, hvad enten vi skal stemme, købe en vare, melde os ind i en organisation, benytte en bestemt teknologi osv. For at kunne tage et valg må vi i stigende grad forlade os på personer eller systemers måde at præsentere sig selv på, hvad enten det gøres som oplysningskampagne, reklame eller gennem anden form for informationsformidling. De tillidshavende forsøger derfor at indskrive fremmede forventninger i deres selv-fremstilling, og de tillidsgivende forsøger at forholde sig kritisk hertil - er fremstillingen troværdig eller ej? På denne vis er både tilliden og selv-fremstillingen blevet mere bevidst og selvrefleksiv i det moderne. Tilliden er derfor ikke at forstå som noget, der gives spontant, men er derimod udtryk for et kalkuleret valg, taget på et ufuldstændigt grundlag.

Luhmanns facetterede arbejde kan samlet forstås som en analyse af kompleksiteten under forskellige samfundsmæssige betingelser og indenfor forskellige sektorer i samfundet. Det kan i den forbindelse umiddelbart overraske, at Hans Reitzels Forlag vælger en over 30 år gammel bog som den første oversættelse af et helt værk af Luhmann til dansk i bogform. Men har man først og fremmest koncentreret sig om de senere tekster i Luh-

manns forfatterskab, vil man blive overrasket ved læsningen af *Tillid*. Bogen præsenterer nemlig ovenstående kompleksitetsproblematik så grundlæggende, at den fungerer som en glimrende indføring i selve den problematik, som forblev motoren i det effektive teoretiske arbejde, som først fandt sit endelige punktum 60 bøger og 30 år senere med to-bindsværket *Die Gesellschaft der Gesellschaft*.

Nils Mortensen har oversat og skrevet en introduktion til teksten. Begge dele er gjort kompetent, og især introduktionen vidner om et stort overblik, hvad angår de centrale temaer og deres udvikling indenfor Luhmanns arbejder. Selvom Nils Mortensen her har gjort et flot

stykke arbejde, kan jeg alligevel ikke lade være med at komme med en enkelt misbagsytring. Det er for mig at se en kedelig udvikling, at selvstændige værker skal udgives med en ledsagende fortolkning. Lige gyldig hvor pædagogisk og kompetent denne fortolkning er udført, er det, som Nils Mortensen da også selv skriver, en reduktion af den kompleksitet, som værket i sig selv repræsenterer. En sådan reduktion kan, når den præsenteres foran og som en del af værket, meget let ensrette læsningen og dermed stå i vejen for den nødvendige åbenhed overfor teksten. En anden ting er, at mens Luhmanns tekst kan forventes at være tidsvarende i mange år endnu, kan det meget vel

tænkes, at det samme ikke gør sig gældende for Nils Mortensens introduktion hertil. Derfor: Lad teksten stå alene uden pædagogisk støttestativ, sidstnævnte har sin plads i artikler eller i egentlige introduktioner.

Med *Tillid - en mekanisme til reduktion af social kompleksitet*, har vi ikke desto mindre fået den første danske oversættelse af en af Luhmanns værker. Med den voksende interesse, der er for moderne systemteori, må man håbe, at forlaget Hans Reitzel har mod på flere oversættelser af Luhmanns arbejder.

Anders la Cour
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Bognoter

Michael Hviid Jacobsen:
The Search for Sociological Truth
(Sociologisk Arbejdsrapport nr. 1, 1999).
Aalborg Universitet: Sociologisk Laboratorium.

Ethvert institut eller fagligt miljø med respekt for sig selv udgiver en skriftserie, hvor medarbejdere som del af den faglige debat cirkulerer udkast til artikler, konferencbidrag, essays, faglige "statements" eller forsøgsvis afprøvning af en hypotese. Således også Sociologisk Laboratorium som betegnelse for det faglige miljø omkring den i 1997 etablerede sociologiuddannelse ved Aalborg Universitet - en begivenhed, der som bekendt også blev behørigt celebreret med et særnummer af *Dansk Sociologi* under temaet: "Sociology of the Future". Michael Hviid Jacobsen har skrevet det første bidrag i Sociologisk Laboratoriums skriftserie kaldet *Sociologiske Arbejdsrapporter*.

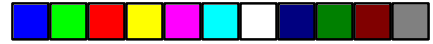
Michael Hviid Jacobsens artikel bærer undertitlen "En historie om Positivismen i samfundsvidenskaberne - opkomst og forfald". Ærinde er en diskussion af de delikate sammenhænge mel-

lem sociologi, positivisme, videnskab og sandhed. I denne forstand er der tale om et videnssociologisk essay, der skriver sig direkte ind i den samme problematik som hovedartiklerne i dette nummer af *Dansk Sociologi*: sociologiens mange ansigter; sociologien i dette århundrede og det næste; sociologiens forståelse af sig selv og det "sociale"; sociologiens krise og mulige løsninger herpå.

Michael Hviid Jacobsen tager således udgangspunkt i spørgsmålet, om Positivismen nu også afgik ved en voldsom død i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne. Eller var Positivismen som videnskabeligt program kun skindød og muligvis endda sidenhen tilige udsat for aktive genoplivningsforsøg og igen bragt på benene? Forfatteren melder indledningsvis klart ud og konstaterer, at Positivismen stadig er i live og slår godt fra sig. Han pointerer imidlertid også behovet for en langt mere nuanceret opfattelse af, hvad Positivismen var (og er) både hos dem, der erklærede og erklærer Positivismens død og hos dem, der nærer den anskuelse, at Positivismen banede vejen for, at sociologien kunne kalde sig en videnskab, og at Positivismen som viden-

skab stadig spiller og bør spille rollen som den eneste sande videnskabelige betragtningmåde. Hviid Jacobsen noterer sig (i forlængelse af Peter Halfpenny), at vi har mindst 18 forskellige former for "Positivismen", der skriver sig tilbage til henholdsvis Hume, Bacon, Comte, Durkheim og frem til Den logiske Positivismen (Wienerkredsen) og videre herfra til Hempel, Popper, Skinner og neo-positivismen inden for sociologien med bl.a. Georg Lundberg og Jonathan Turner. Disse markerer alle distinkte - og mere eller mindre forenelige - træk ved Positivismen som videnskabeligt program betragtet. Dette både hvad angår opfattelser af 'det sociale's beskaffenhed; metodologi; værdiernes rolle i det videnskabelige arbejde og som det afgørende: hvad kendetegner videnskabeligt baseret viden og sandhed? Som titlen på Hviid Jacobsens bidrag udsiger, er det netop spørgsmålet om 'videnskabelig sandhed' inden for sociologien, der her er det centrale ærinde.

Ifølge den positivistiske doktrin var det, der adskilte god eller dårlig videnskab (eller ikke-videnskab) netop, hvorvidt der blev forfægtet et objektivt, absolut og universelt sandhedsbegreb fun-

deret i bestræbelser på at udele *forklaringer* på samme måde, som det fandt sted inden for naturvidenskaberne. Et synspunkt, der meget apropos heller ikke er fjernet for John Goldthorpe i dennes artikel i dette nummer af *Dansk Sociologi*. Som det fremgår, hævder han således, at for naturvidenskaberne (og for økonomi, statskundskab og psykologi) er formålet med teori netop at tilvejebringe grundlag for *forklaring*, og dette bør det også være for sociologiens vedkommende. Goldthorpe hævder tillige, at den eneste vej ud af, hvad han opfatter som den aktuelle misère i sociologien, er en entydig satsning på påvisning og analyse af sandsynlighedsteoretisk baserede regelmæssigheder, også hvad angår det sociale/samfundsmæssige. Sådanne iagttagne regelmæssigheder bør efter Goldthorpes opfattelse fungere som de vigtigste *explananda*, hvad angår udvikling af sociologisk teori, og det er alene udsagn baseret på et sådant grundlag, der kan påberåbe sig prædikatet 'videnskabeligt sandt'.

Hviid Jacobsen dokumenterer imidlertid til fulde i sin artikel, at så enkelt er det ikke. Hvad der er et gyldigt og videnskabeligt set sandt udsagn; kravene til det empiriske grundlag herfor og det teoretiske ræsonnement knyttet hertil, er stadig en overordentligt omtvistet affære. Dette gjaldt og gælder inden for positivismetraditionen og blandt dens kritikere. Hviid Jacobsen påberåber sig her en række klassiske og nyere bidrag med

brod mod Positivismen, men også bidrag (bl.a. Percy S. Cohen, Jonathan Turner og Christopher Bryant), der forsøger at fastholde eller påberåbe sig nødvendigheden af at fastholde dele af det positivistiske program i en nutidig sociologi.

Efter at have påvist, at positivismedebatten stadig er i live og mere nuanceret end som så, søger Hviid Jacobsen sig selv et stædet midt imellem 'a rigid Positivism and a extreme, and often rather mystical *Geisteswissenschaften*' (ibid. s. 50) og finder et sådant velafbalanceret standpunkt hos Max Weber (som Goldthorpe iøvrigt også afslutningsvis i sin artikel i dette nummer noget overraskende beklender sig til). Weber betoner som bekendt meningsfortolkende interpretation som et metodisk grundvilkår i sociologien; fastslår nødvendigheden af at tænke i både kausalitet og intentionalitet; forklaring og forståelse, samtidig med at han vedstår sig værdiernes rolle i samfundsforskningen. Hviid Jacobsen citerer sammenfatningsvis Weber for synspunktet, at

...sociologien er videnskaben, der beskæftiger sig med interpretativ forståelse af social handlen og herved tillige med kausal forklaring på den sociale handlens forløb og konsekvenser (cit. ibid. s. 54).

I sine afsluttende bemærkninger omkring 'Sociological Truth revisited' konstaterer

Hviid Jacobsen således, at positivismen bestemt ikke er død, men tværtimod allestedsnærværende, overgribende og usurpatorisk ligegyldig hvilken sociologisk tradition eller paradigme, der er tale om, det være sig funktionalisme, strukturalisme, realisme, marxisme, systemteori og selv i nogle af de traditioner, der opfatter sig som anti-positivistiske. Vi er alle positivist, hvad enten vi vedstår os det eller ej. Positivismen og reaktionerne herimod er blot udtryk for de antinomier, der er sociologiens grundvilkår. I denne forstand viser det sig således, at Mikael Hviid Jacobsens artikel føjer sig fint ind i den diskussion, der er ærindet for dette årtusinds sidste nummer af *Dansk Sociologi*. Det burde være fremgæet, at det beskedne ydre til trods, som nu engang gør sig gældende for "arbejdspapirer", er der tale om et meget læseværdigt bidrag.

For god ordens skyld skal det blot nævnes, at der foreligger yderligere tre udgivelser i samme serie, nemlig: Erik Laursen: *Den ritualiserede Eufori* (Sociologisk Arbejdsrapport nr. 2); Mikael Carleheden: *Reconstructing Epistemology. Towards a normative Conception of Social Science* (Sociologisk Arbejdsrapport nr. 3) og Michael Hviid Jacobsen & Søren Kristensen: *Hvor farligt er det farlige Feltarbejde* (Sociologisk Arbejdsrapport nr. 4). 'Sociologiske Arbejdsrapporter' kan erhverves ved henvendelse til Aalborg Centerboglade, tlf. 96358071; e-mail: 8712fib@bogpost.dk.

Allan Madsen